

מאמר ב': בין מנפרד הרבסט לשירה

א.

שלוש פעמים ניסיתי, ניסוי שבעל־פה, לגלגל דיבור של הערכה על ספרו של ש"י עגנון "שירה" ברשות־רבים גדולה במעט או בהרבה. פעם ראשונה, כשלא ניתן עדיין לדבר על ספר אלא על פרקיו, שנתפרסמו מפקידה לפקידה, וכלל הערכתי, שחזרתי עליה בכמה גיווני־גירסה, היה על דרך הדחיה שבאמירת אי־אפשי; ואם לצמצמה על פיסקה קצרה, כך לשונה: מה ענין לו ולנו בפרשת הנאפופים הקטנים של האינטליגנציה ברחביה ובאגפיה; וכשהגיעה למספר, אמר לי: כתר לי זעיר – כתוב מפורש באיוב, ואפילו פיקח אין להראותו רבע־מלאכה, ואם הראוהו, לא מן הדין שידון על פיה, עד כאן דבריו; ולפי שאין אדם עושה עצמו שוטה, חייבני לבאר דעתי, שנשמכה קודם־כל על כך, שידעתי ראשית כוונתו של המספר לכתוב כסיפור הזה, ומפיו עצמו ידעתי.

לא אמרתי: סיפור זה, אלא אמרתי: כסיפור הזה, שכן, לדבריו, אמר לכתוב סיפור גדול, ושמו: ביצנץ, ומרכזו מעשה בפרופיסור, שבא לשמש בהוראה באוניברסיטה העברית בירושלים, כששמו הולך לפניו בזכות קונטרס שחיבר על קצת מנהגות, שנהגו בקיסרות ההיא, אבל חיבור זה היה לו כשירה יתומה, שבינתיים נשתקע בעסקי האוניברסיטה, תכסיסה, תכניה ונכליה, עד שבאו אחרים ושמטו אותה עשיה־של־תוהו מידו, ולכרחו חזר לתלמודו; ותהי ראשית־חזירתו ניצור־האבק מעל קונטרסו הישן שביקש לחדשו, אבל עם כל יגיעתו לא חידש אלא במה שהוסיף לו מפתח שמות וענינים, ולפי שהתוספת הזאת לא הגדילה את נפחו של הקונטרס אלא במשהו, טפל תוספת לתוספת, והוא מפתח למפתח. לאמור, לא היה בידו לתקן את שקילקלה עזובה רבת־שנים, וביותר שכל ביתו לא היה מתוקן כל־עיקר; לא די שהוא גופו נסתבך עם מזכירה או אסיסטנטית אחת ואחרת, והערים על אשתו, הרי בתו נתגייסה לאט"ס, נמשכה למעשה־אהבים עם קצין בריטי והביאתו, אותו וכמותו, לבית אביה, שנעשה כבית־הילולים, ואף העמידה וולד, שסופו ממזר־השכונה, החובל בכל והכל חובלים בו.

ב.

אודה, כששמעתי ראשונה על כוונת הסיפור ושרטוטי תכניתו, היה לבי

חלוק, אם אמנם בעליה יוציאה לפעולות, שכבר למוד הייתי, כי כמה רעיונות שהעלה בשיחו, נתקיימו ולא נתקיימו, והרי קצת דוגמאות על כך. דוגמה אחת – כידוע, לא היתה דעתו של המספר נוחה מסיפורים היסטוריים, ואף היה אומר דרך לעיגה: נוטלים לו לגוי, המתגולל בפונדקאות, וחובשים לראשו מגבעת משולשת, וגוזרים עליו: נפוליון תהיה לנו; או נוטלים לו ליהודי בטלן בבית המדרש ומושיבים אותו כל היום כולו מלובש בטליתו ומעוטר בתפיליו וגוזרים עליו: אתה הגאון מוילנא, וכותבים בשער הספר: רומן היסטורי, והעולם גדול אומרים: איווא, איווא. ואמנם, כידוע, לא חיבר רומן היסטורי והשאלה היא, האם באמת לא היה לו צורך, מהגם הכרח, לראות ולהראות את דורו וסביביו במסגרת רחבה ורחוקה יותר. כראייה לכך הם לא בלבד סיפורי המעשיות כדרך "קדומות", או כדרך שילובם ב"הכנסת כלה", שבה הם כמשתרשים אחרנית, כדי מכלול של חמישה עד ששה דורות – למן דור השילשים לראשית החסידות עד סמוך לחבלי ת"ח; וכן ראייה, ואף עזה מכך, הוא המהלך בספר המעשים, שבו העלילות והחלום, הזמנים והמקומות, מתערבים ומשתרבים; לא כל-שכן דרכו לסיפור, כמו "עד עולם", שענין לנו בו בממשות בדויה, המהבהבת בין צלו של מיתוס ודמדומיה של פריהיסטוריה.

יתר-על-כן ידעתי נאמנה, כי נשא את לבו לסיפור היסטורי כפשוטו – כגון שסיפר על כוונתו לכתוב על עדת תימן בימי הרמב"ם, ותיאר בפרטות את רושם פטירתו של בעל איגרת תימן, שבני עדתה ישבו אבלים ושוממים, עד התאוושש מורם, שהוציא ספר יהושע וקרא בו בקול בוכים: ויהי אחרי משה עבד אלהים; ואף שלשון דיבורו של המספר רחוקה היתה מלהדביק את לשון כתיבתו, הספיג את דבריו שבעל-פה קירובה של שלמות אפית, וצר שלא נקלטו דבריו לדיוקם. והוא הדין, כשבדק את ארכיונו, שנשתמרו בו תעודות לתולדתה של ירושלים, ונמצאה לו פיתקה קטנה, שבה רשם ד"ר אהרן מזיא לונגאטה, דהיינו: משקפיים, לראשון לציון החכם ר' יעקב שאול אלישר. החזיק המספר לפניו את הפיתקה ושאל את עצמו: ומה, למשל, עשויה היתה להיות השיחה ביניהם, וחזר על אותה שאלה גם בשעת ארוחת הצהריים, גם בשעת ארוחת הערב, ואף השיב לעצמו, בשיתופה של אוון אורחו, ותשובתו על דרך ריקונסטרוקציה של אותה שיחה משוערת, ובלטו בה שוני האישים, שוני המוצא, האופי, הראיה והמזג, על שנראו ונשמעו בחוש, והם פרקים מפורשים בהוית דור ותולדתו, כבהוית דורות ותולדתם, וכשהפסיק אמר: ואידך זיל כתוב, ואם ירצה השם כתוב נכתוב.

ג.

הילכך, כששמעתי מפיו בראשונה על תכנית סיפור, ביצנץ שמו, חשבתי,

כי כשם שלא רצה השם בענין עדת־תימן עם פטירת הרמב"ם ובענין הזימון של בעל "ישא ברכה" ושל מחבר המילון למונחי הרפואה, ושתי התכניות האלו היו כחלום באספמיה, חשבתי, כי גם בענין התכנית השלישית, הקרובה יותר בזמן, לא ירצה השם. אולם בראותי, כי בכל זאת רצה השם, וסימנך הפרקים שנתפרסמו ברבים, לא נפלאתי על המרחק שבין מה שעלה בדעתו תחילה ובין מה שנתקיים לו למעשה, שכבר ידעתי כזה וכזאת. כי הנה, למשל, ענין מאה שערים כטבור־סיפור, אף הוא לא כדרך שעלתה בדעתו של המספר תחילה, עלתה בידו באחרונה – כי בראשונה שגה במין סיפור בלשים, והוא מעשה בחבורת־סתר, הפועלת באותה שכונה, ושמה: חברת דורשי אמת וצדק, או בקיצור: חדאן, והיא היודעת כל מעשה עוולה ונבלה וכל מעשה מירמה ועושק הנעשים בידי גבאי הכוללים ושמשיהם ושמשי שמשיהם ומזהירה על כך בפתק, שבראשו מתנוסס ציור יד שחורה, כל עוול ונבל, רמאי ועושק, והשכונה כמרקחה של חשדות־הדדין; ואילו באחרונה נעשתה השכונה מוקד ב"תמול שלשום" וספק אם ניתן לדבר בפשטות על העברת קצת תפקידה של אותה אגודת־חשאי להרהוריו ונביחותיו של בלק. והמרחק הזה אומר דרשני, ביחוד לאחר שידענו, כי המספר היה טוען וחוזר וטוען, – ואף כתב כן במכתבו לר' אברהם יעקב ברור, – כי אין הוא פותח במעשה־כתיבה של חטיבה וחטיבה, אלא־אם־כן כל הנפשות עומדות לפניו כמו; והלכך אין לנו ברירה אלא להניח, כי התמורה מתחוללת בדרך של בודא סיפור ומוחאו; בודא סיפור ומוחאו; עד שהוא בונה סיפור בר־קיימא, ועל דרך כך עולם הבריאה אינו מתחייב ואינו מחויב להיות בחינת־בדיעבד בתראה העשויה בחינת־מלכתחילה קמאה ואף־על־פיי־כן, כשבאו לפניי פרקי "שירה", והם שונים מתכנית־האב, וניסיתי להשמע ללשון־ההתראה כתר לי זער (לא שיערתי כי פירושה כעשרים שנה) לא נפטרכי מהרגשת אי אפשרי. ודאי פעל גם טעם אחר, והוא טעם־שבאכזבה של הקורא; כי הקורא – והמבקר אף הוא בכלל קורא, אם טוב יותר אם גרוע יותר – אפילו הוא יודע, כי אך עירוב של תמימות ואיוולת היה לו, שהוא משער את המשך־דרכו של הסופר, אין הוא מניח את קיוויו, ולבו קנוט עליו כשנבואתו, שאינה אלא חיפוי משאלתו, מתבדית.

ד.

וכן זכורני תרעומת, שודאי לא הייתי בן יחיד לה, על שהמספר, שהבטיחנו בסיום "סיפור פשוט" סיפור פרשה בלומה, שהוא לבדו עשוי היה להעניק, הגיש לנו ספר "ימים נוראים", שעם כל יחודו אין המספר מועמד יחיד לחברו, ולא עוד אלא התגרה בנו, המסכנים, כשכתב על עצמו: מחבר "ספר ימים נוראים" ועוד סיפורים. וכדומה לכך התרעומת, שודאי לא

הייתי בן יחיד גם לה, על שהמספר הבטיחנו בסופו של "תמול שלשום", את ספרו "חלקת השדה" והנה תחתיו פירנסנו בפרקי "שירה". והרי בעינינו ראינו, כי המספר התקין את היריעה לאותו סיפור מובטח – נחלקה לו ארצנו: יפו וירושלים כמצע ל"תמול שלשום", חיפה וצפת וטבריה נשמרו כרקע ל"חלקת שדה". נשמרו ולא שימשו – ולכל המרובה ניתן להיאחז בסיפור, כמו "תחת העץ" או במכתב הנזכר למערכת (וסיפר מאיר חובב עד מה אותו מכתב נחשב לו) בענין הפרידות שנקנו ביהודה והוא, המספר, ליווה אותן, כאחד עם צבי יהודה, עד לכנרת ושם גם נזכר, כי יומיים קודם לכך סיים הליכה ברגל שנמשכה שבעה שבועות, שהלך עם מינרלוג לבדוק מימי הארץ, או כשם שניתן להיאחז בפיסקת הסיפור המובאת ב"שירה", והיא ענין הליווי שהמספר ליווה את אוטו ווארכורג בטיוליו, ואם אף לצרף את סיפורו שבעל־פה על ליל־הסערה בכנרת, שהפכה את האהלים על פניהם, ור' בנימין מתרוצץ בגשם וכסת נוטפת מים גבו, ואפילו את תיק הרשימות שרשם בשביל הסיפור הזה והוא שמור בעזבונו, הרי זה כמעט הכל ששרד מחמרה ההיולי של "חלקת שדה". והמתנחם, כי תיאור קבוצת אחינועם ב"שירה" הוא כפיצוי לכך, תנחום־שוא הוא לו, שאין תיאורה של חלקת דור מאוחר מפצה חסרונו בחלקת דור מוקדם, שאין יוצאים ידי חוגר כמפתח תרתי משמע.

ואף זאת, "חלקת שדה" מחושבה היתה כאמצעה של טרילוגיה, שסיימה הוצרך, לפי קטעי שיחו בעל־פה, לתאר התרחשותו של מה שאינו כבול בזמן ובמקום, וכל הזמנים וכל המקומות עשויים היו להזדמן בו, באופן שדורות ראשונים ודורות אחרונים דרים במחיצה אחת. לפי שהמספר הסתפק ברמזים – ספק הכוונה לעולם הבא, ספק הכוונה למערת המכפלה (והרי הכינוי: חלקת שדה יפה לעיר האבות דווקא), ובכל זאת כינה כן את סביבי הכנרת – אין בהם לומר בזה עד־מה, אך עצם הידיעה על טרילוגיה, ששני שלישיה הם אבידה שאין לה חליפה מחדשת גם עתה צערי, ואף היא כמחדשת את התרעומת על חילופה.

הארכת בדברי, כדי להסביר דרך הערכת הראשונה, בהיות בידי פרקי "שירה" ולא כל־כולה, וגם עתה, כשהספר כל כולו (במידה שניתן לומר: כל כולו) לפנינו, אין מציאותו מכבה העדרם של הספרים, שהבטחתם לא נתקימה ולא תקיים. וחבל על דאבדין.

ה.

אכן, בפעם השניה ניסיתי לומר דבר־הערכה על ספר "שירה" לאחר שיצא לאור, וציבור קוראיו משתער עליו בשקיקה רבה, ונלווה לה, ביחוד בירושלים, גודש של סקרנות לגבי מרכז ממרכזי הסיפור והיא חבורת

היושבים בקתידראות שעל הר־הצופים והיא סקרנות שחשו בה ביותר אלה, שהיו קרובים אל המספר, ונתבעו להשיב על שאלה שנאמרה אם בפשיטות: מי פלוני ומי אלמוני ומי פלמוני; אם בערמימות: האומנם פלוני הוא ראובן ואלמוני הוא שמעון ופלמוני הוא לוי; והיה הדבר קרוב, שאין בה ב"שירה" מה ומי שעשויים לענין באותו סיפור אלא הללו בלבד. ולא אחזור על מה שהשיבותי על אותה שאלת־רכיל בטילה, באזכרה מטעם האוניברסיטה העברית, אך אוסיף מה שהשיבותי בשיחות־שבעל־פה לאשר באו עלי באותה קושיה, שתירוצה היה להם למקשים, כענין שגופי חיהם תלויים בו, והרי תורף התשובה: יקירי, מה לכם מקשים על אלה ואלה, שהם מפורשים ורמוזים בסיפור, ואי אתם מקשים על אלה ואלה, שאינם לא מפורשים ולא רמוזים בו. הרי כל שידע את המספר וכל שידע את ירושלים, ידע, כי החבורה של הפרופיסורים לא היתה החבורה היחידה בעיר, שהמספר היה מעורה ומעורב בה, — היתה גם חבורה של חכמים וסופרים, ביחוד זו שהיתה מתכנסת, לרבות המספר עצמו, בחנותו של ר' מיכל רבינוביץ, והנה הם כאילו נכחדו ואינם; והוא הדין ברבנים ותלמידי חכמים, שהמספר היה מעורב עמהם; על־מה לא זכו להיות בסיפור מה שהיו בחיים — חלק היתה הרוחנית והמנטאלית של העיר. לא מספר כמספרנו, שנתלה בו מידת־שיכחה המגעת כדי־כך, שאין בה כביכול בירושלים אלא קבוצת הפרופיסורים מזה וילקוט פשוטי־עם מזה, הלכך אין ברירה בידנו אלא להניח פסיחה מכוונת, כפי שמצינו לה בסיפוריו, וראש להם "הכנסת כלה" — דיה בדיקה קלה בכרונולוגיה, כדי להיתפס למבוכה קשה: כשר' יודיל חסיד עורך מסעותיו בקהילות חסידים, כבר ההשכלה בעיצומה של מלחמתה, אבל בסיפור לא יבוא זכר משכיל אלא כהופעה קוריוזית, שעילומה כגילויה, והיא דמות משכילית מוקדמת מדי, או כהופעת זמרי ברוד, שהם דמות משכילית מאוחרת מדי. וכבר העירותי, כשם שהעירו אחרים וביתר הדגשה והבהרה, כי הסחה מכוונת היא, כדי למצות את דמות עולמה של המסורת בתוך עצמה ומתוך עצמה. ואף שהמספר טרח לחשב יפה־יפה את דקדוקי הזמנים ודיוקי המקומות, שבהם מתרחשים מסעי ר' יודיל, וידע כי אין להעמיד את הצד־שכנגד לעולמו של בעל־המסעות לא על שריד סער רחוק: חצי הדובדבן שצאצא הפרנקיסטים הבודד אכלו בתשעה באב במרתפו, ולא על שריד סער קרוב: השל המשכיל הקומי הבודד. כשם שהמספר ידע, כי הצד־שכנגד, ההשכלה, רישום סערותיו רישום — אתמול נחשולו של הרץ הומברג והיום נחשולם של שי"ר ופרל, הריהו נזהר לזמן את הצדדים היריבים זימון של חזית כנגד חזית וחומק מהתנגשותם. וכן נהג לגבי ירושלים של "שירה" — הצד־שכנגד כחבורה, לא כל שכן כחבורות, נעלם ואיננו, ונמצא העולם המתואר, כמסגרת תיאורו המכוונת ומרכזיה, מתמצה

בתוכו ומתוכו. שכך דרכו של המספר, שהוא, אמנם, אמן הכוליות, אולם ביריעותיו הגדולות היא נחלקת לו מעגלים-מעגלים, כשהנפשות הנפרדות חיות אשה אשה במעגלה, והנפש המאחדת הוא-הוא המספר, בין לפי הביוגרפיה שלו ממש בין לפי ביוגרפיה שאולה, היודע, גם בתארו מעגל ומעגל, את כל הכוליות כולה.

1.

נחזור לשאלה הבטילה לזיהוים של פלוני ואלמוני ופלמוני, כדי להוסיף לה שאלה שאינה בטילה כמותה, אך גם אינה עיקר גדול: מה ראה המספר שלא לפרסם את ספרו בחייו, ונשמעו בזה, עם ראשית פרסומו, שלוש תשובות. התשובה האחת דיברה על הספר כמאורע, ואף כהפתעה, והוא ענין קשרים-שבאיסור ביחסים-שבני-לבינה. והוא עסק עדין מדי, מתגרה מדי, שסופר בעל השקפה דתית יתן לו פומבי, ושעל-כן נמנע מפרסומו, ואולי אפילו מהשלמתו של הספר. התשובה האחרת – ידוע ידע המספר, כי פרסום הספר עלול לשנות את תדמיתו בעיני חלק קוראיו, שכן יגלה את המרחק בין השקפתו השקפת-העולם המוצהרת ובין תפיסתו תפיסת-העולם המומחשת שלא-מדעת בתוך פרקי הספר – אם כי אפשר שהכריעו שיקולי אמנות. התשובה האחרונה, אף היא בסגנון זה, אם כי לא ברוח זו, שכן ניתנה שלא כשתי התשובות הקודמות, מפי חילונים, אלא מפי ירא שמים. והדברים מוזרים ביותר – הרי דוקא לאחר שהספר מונח לפני הקוראים, הכל רואים בעליל, כי הפרקים, שהיו עלולים לשנות כביכול את תדמיתו, כבר נדפסו בחייו, ואם לדייק, הרי אם, אמנם, חשש המספר לשינוי תדמיתו ונהג על פי חששו, הוצרך לחשוש מתחילת הקריירה שלו, וענין "והיה העקוב למישור" יוכיח. ראשון עורכיו, ר' שמעון מנחם לאזר כתב עליו, על אותו סיפור, בסמוך להופעתו במגילת ספר: "אך הסיפור הוא כעין אליה וקוץ בה. צורתו היא צורת מעשה נורא של יראים וחרדים המצוי בהקדמות ספר הקדמונים, אבל סופו אינו ראוי לאיש ירא וחרד כמנשה חיים הכהן ולא למספר בלשון ובסגנון כזה. הגע בעצמך, איש צדיק תמים יודע בעצמו שהוא חי ובאשתו שהיא אשת איש ורואה שהיא דרה עם אחר ויולדת לו בן והוא כובש פניו בקרקע ושותק ונוטל סודו עמו אל קברו, להרבות ממזרים בישראל. שום אדם ירא שמים לא יתנהג כן". המספר אף שלא הזכיר ביקורת זו והיא נשכחה, שמר אותה בלבו. בייתוד שרב תמים בזלזוץ (והיא קהילה, שהיה לו סנטימנט אליה – בה נולד אביו ובה היה מגיד דודו וקנו בעל "אמתחת בנימין"), שחשב כי הסיפור הוא מעשה שהיה ממש, בא עליו על מספרו ברוב תמיהות בלשון: ואשתמיטיה ליה להרב המחבר. ואמנם, המספר ניסה בכמה תוספתות של פלפול-הלכה לתקן ולא תיקן והודה, כי תלה בו במנשה

חיים מה שאין לתלות בו לפי אָפּיו ומהותו, אבל לא שינה בסיפור, שכלל מסגרתו באה לו אם ממקור שבעל־פה, אם ממקור־שבדפוס (והמספר הכחיש מכל וכל השערותו של אברהם יערי בענין "דער יורד" של א.מ. זיק והשפעתו על "והיה העקוב למישור", והענין סבוך ונקוה לנסות בהתרתו), ולא עלתה על דעתו לגנוז אותו, ואם לחשש התרסה כלפיו הרי נאחז בתריס, שחזר והזכיר הערכתו של הרב קוק, כי הסיפור אין כל חציצה בינו ובין מקור הקדושה, (והיא אמירה, ובפי פוסק הלכות גדול, פרובלימאטית ביותר). על כל פנים לא נרתע מפני שהדבר עלול לפגוע, והוא אמנם פגע, בתדמיתו בעיני היראים. ואם לא היתה המולה, לא בענין הסיפור הזה ולא בענין סיפורים מאוחרים, כגון "פת שלמה" או "פנים אחרות" (הה – אמר המספר עם גמר כתיבתו – עתה יבואו עלי הרבנים בקטרוג בענין יחוד לאתר הגט), הרי זה ממצעוט עניינם של היראים בספרות יפה. וכאן ראוי שאספר מעשה שהיה, והוא מעשה במסיבה להופעת כתביו של ר' ישראל דב פרומקין, מהדורת ג. קרסל, שעמד בה הרב ר' יהודה לייב מימון ודרש לחידושה של ספרות יפה דתית והציג כמופת לה את סיפוריהם של גרשון כהן ושל משה להמן וכדומה, כשיצאנו אמר המספר: צא וראה במה הוא מבקש לפרנס את ישראל וספרותו; והפליג בביקורת שנונה על אותה ספרות וסופריה – והוסיף עליהם אחרים, וכללם בהגדרת־עוקצין; אלה הפיליפסונים בפרווה הפוכה – והפליג בביקורת של לעג על סיפוריהם האנימיים והרדודים, שאין בהם לא סבכים ולא סיבוכים, ואף שמחבריהם פיכחים עד־שעמום־שבשעמום, העולם דומה להם כמישור, החטא בזול וכפרתו בזיל־הזול, ואיוב הוא להם לא בלבד לפי המדרש, אלא באמת ובממש, בחינת לא היה ולא נברא.

לאמור, לא נחשבה לו ספרות החממה, הקרויה ספרות יפה דתית, ולא היה לו ענין של ממש בה וחיבוריה היו בטלים בעיניו, שכן מחבריהם לא ידעו, מה שידע הוא, והיא המתיחות הקיצונה שבין האמונה האלהית ובין האמת האנושית, ונשא בפרדוכסיה כאשר נשאו בה, גם בספרות העמים, למן קירקגור על פי דרכו עד פרנסוא מוריאק על פי דרכו.

נמצא הבא להפריד בין השקפת־עולמו ורואה אותה דבר־שבהצהרה ובין תפיסת־עולמו ורואה אותה דבר שבהמחשה, ספק אם ירד למהותו של המספר, לא־כל־שכן לסופה. לא, התשובה לשאלה, על שום־מה לא הוציא את "שירה" בחייו, היא פשוטה יותר – ראשית, אין אדם יודע מידת־ימיו, ומספרנו ראה את בשילותו של חכם בגבורותיו. וכבר הזכרתי דבריו בלוייתו של ברל כצנלסון: חבל, חבל, תאר לך את ברל בן־שמונים, זקן חכם שכל יצריו (הגה את היו"ד בחיריק) נסתלקו הימנו. ובאמנה, יצירי המספר, שנצמחו בריווח־הימים שבין שיבתו לגבורותיו, היו בהם גמישות וצלילות

מופלגים, וכל קורא "שירה" יעיד על כך. לא שהוא הגדול ביציריו – כבר נתפרסמו ועתידיים להתפרסם גדולים הימנו, אך הוא מיוחד בסוגו. שנית, המספר לא סיים ספרו זה, ואפילו מידת־ימיו כתקוותו, ספק אם היה מסיימו. והכוונה איננה לחלקו הרביעי, שנשאר בקיטועו, שאפילו היה מביאו על סיומו, לא היה גמרו גמר הספר.

ז.

בדברי אלה כבר נכנסתי לתוך הפעם השלישית של ניסויי הערכת לספר "שירה", וכשם שאפשר היה לי מצד־מה לקצר, כך הייתי חייב מצד־מה להאריך. אם כי הניסוי ההוא נעשה, כשהדיון בספר היה אך בהתחלתו, כבר נערמה כעין ספריה קטנה, והיו לפני, לפי סדר דפיסתם, מאמריהם של יהודה פרידלנדר, ברוך קורצווייל, אהוד בן־עזר, אמנון שמוש, גרשון שקד, אברהם באנד, והרבה למדתי מיגיעתם בביקורת ובפרשנות, ולו באתי לפרש ולפרט הכל, לא הייתי מספיק; ושעל־כן הסתפקתי בקצת הערות, כגון בענין ראיית מרכזו או, לפחות, אחד מרכזיו העיקריים של הסיפור, שנפלגו בכך מבקר ותיק, ברוך קורצווייל, ומבקר חדש, אמנון שמוש – הראשון ראה מרכזו של הספר במה ששנאו עליו, חבורת אנשי חכמת ישראל בירושלים; ונמצא המספר כמכוון לדעתו של המבקר; והאחרון ראה מרכזו של הספר במה שאהוב עליו, היא הקבוצה, ונמצא המספר כמכוון לחייו של המבקר, ואין סברתי כסברתם: לענין האוניברסיטה – המספר עצמו חליפות היו ביחוסיו אליה, היו ימים שהיה מורגל בפניו: שתיים טומאות בירושלים אין רגלי דורכות בהן, כנסיית משיחם והר הצופים, והיו ימים של איפכא, שהיה אפילו משכים ופוקד מכוון ומכוון (כך, למשל, הקר ודרש שם לענין האצות, כשעמד בכתובת "שבועת אמונים"). ודורשי רשומות הביוגרפיה של המספר ודאי יתנו דעתם על כך. ולענין חכמי הר הצופים, היו בהם שהפליאם ואהבם והיו שזילזל בהם ומאסם, ובמידה שהשאל מדמותם־לאמיתה בחיים לדמותם הבדואה בסיפור, נתקיים כאותו פילוג־הייחוס, וכשם שנולד לו שרטוט שסופו פורטרט, נולד לו צילום, שסופו קאריקאטורה, אך סמי מכאן ומכאן פיגורה, מה גם פיגורה גדולה, ודורשי רשומות הביוגרפיה של המספר יתנו ודאי דעתם גם על כך. והוא הדין בענין הקבוצה, שלא זו מחבבה, ומה ששמעתי בענין מרקנהוף, יבנה, מרחביה וכדומה, ומה ששמעו אחרים בענין כפרים אחרים שעשה בהם, ראוי אף הוא לשמש בסיס ביוגרפי לביאור ראייתו את היצירה המקורית הזאת ולבירור מקומה ב"שירה". על כל פנים ספק בעיני, אם הנפש הראשה בסיפור, והיא בכל־זאת מנפרד הרבסט, ניתן לומר בו, כי כשם שהוא מתנודד בין שירה וליסבט ניי (והיא

התנוודדות, שאם להמשיל לה שיגרה של אב־טיפוס, אפשר להטריח יציר־הבכורה של איבסן, על חן־בוסרה, הלא הוא מחזה־נעוריו על קאטילינה, שהוא מנוודדן בין פוריה לבין אוירורה), כך הוא מתנוודד בין הר־הצופים וקבוצת אחינועם. דומה, כי סברה כזאת יש בה צד גדול של גוזמה, כי אם לדבר על התנוודדות הריהי, לסברתי, שונה ואחרת. ואם כי ידעתי סברתי נועזת, הרי גם לאחר ששקלתי וחזרתי ושקלתי דבריהם של ראשוני מבקרי הספר, שבדקו אותו מרוב צדדיו, וכיחוד מצד זיקת הנפשות לנפשות שבסיפורים אחרים והעלו תצפיות של ענין, וכוונתי בעיקר לקורצווייל, בן־עזר ושקד, אני בא להציעה ברשות הרבים.

כמעט לדעת כולם, מנפרד הרבסט, על אופיו ותכונתו, עשוי ככמה וכמה מגיבוריו־לא־גיבוריו של המספר בסיפוריו האחרים, כשם שכמה וכמה מגיבורותיו של המספר בסיפוריו האחרים, ביחוד אלו הבאות כצמד־יחירות, עשויות, כמעט או בהרבה, כדרך הניגוד שבין שירה וליסבט ניי, ונמצא חשבון־נפשו האחרון של מנפרד הרבסט קרוב לחשבון נפשו של יוצרו. יתר על כן, אפליג ואומר: אין מנפרד הרבסט אלא התלבשותו של יוצרו, כשהוא מערים על עצמו ומרחיק את עצמו מעצמו, באופן שהוא נוטע את עצמו בעולם־לא־לו – עולמה של הנצרות הביצנצית וקירובה, שהוא מבקש לקוממה על דרך המחקר, שענין אין לו לגופי חייו, באים חייו, על הבלות תסבוכתם, ומתערבים לתוך מחקריו, באופן שהם מעלים לו כעין פרשה דומה לשלו, ואף מוסיפים לו מה שאינו מצוי בפיתקותיו, וסופו של החוקר – סופר או, לפחות, חפץ סופר, וסוף סופו קרח מכאן וקרח מכאן.

אם נעביר את המספר מעולמו, שנטע בו את עצמו כדמות גיבורו, ונשיב אותו לעולמו שלו, עולמה של היהדות, הרי לפנינו מי שנועד לקומם עולמם מכוח תעודת־אמונתה, הנדרשות להיות ענין לחייו, באים חייו על תיפלות־משברם ומתערבים לתוך עבודתו, ומעלים לו כמין פרשה דומה בדומה לשלו, ואף מוסיפים מה שאינו מצוי בתעודות שלפניו, וסופו של המאמין – אמן.

ח.

ודין להפריד בין צעירותו לבין בגרותו וזיקנתו של המספר, – שכן בימי צעירותו גבר בו שכרונו מיכולתו לפרנס את מעשי־האמנות ממעני האמונה, באופן שנראו כאחדים בידו, והוא שהסתיר מפניו את התהום שבין שני היסודות, מה גם שאפפתו אוירה של הערצה תמימה, שבה נראתה האמונה כתוך והאמנות כקליפה לו והיו כמיקשה אחת, ואילו בימי בגרותו באה לו תהיה על עצמו, ושוב לא היה בידו להסתיר את התהום שבין שני היסודות, מה גם שאפפתו אוירה של הערצה ביקורתית, שבה נראתה האמנות כתוך

והאמונה כקליפה לה, ויותר משנתגלגלה הסתירה מכוחה של הביקורת, נגלתה מכוחה של היצירה עצמה ומהלכה, על פי שורת־הגיונה הפנימית, והנסיגנות לחפות על הסתירה על דרך התקנה של ספרי אמונה, בין ספר אגדת החסידות, (תחילה מתוך שיתופו של מ. בובר ולימים בלעדיו) שלא הובא הגורנה, בין ספר "ימים נוראים", שמצא נתיב לו לבתי תפילה, בין ספר "ספר סופר וסיפור", וביחוד "אתם ראיתם", שבהם ביקש לבוא על סיפוקו זיווגו של תלמיד חכם כאדונים ושל סופר כשמשו, כשהתכלית המכוונת היא להעמיד ספרי אמונה, שכלי האמנות משמשים אותם, תחת או ליד ספרי אמנות ששיר־האמונה משמשם. והצד השווה שבהם, שהם מעידים על נצחוננו של חיבור וחיבור ועל כשלוננו של מחברם. אפס, בימי זיקנתו ביקש לעשות את החשבון שבין האמונה והאמנות והפרדוקסיה של אפשרות ליכודם, ומעמדו כשל מנפרד הרבסט, שרעייתו מעודדתו להחיות את האמונה על דרך פורקנה מחניטתה בפיתקאות, אך היא סוטה לאמנות, ולכך מעודדות אותו גם פוריה בטומאתה גם אוירורה בטהרתה. וזו נקודה, שמבקרי "שירה" התעלמו הימנה, שרובם ככולם גילגלו הרבה בשירה ומעט בליסבט ניי – כפי הפרופורציה שבספר – אך לא ראו וממילא לא הראו, כי יסוד הפריצות של האחת ויסוד הנזירות של האחרת, לגבי גורלו של הרבסט, היינו־הך, ואך הנרייטה, שדעת המבקרים לא ניתנה לה ביותר, היא יסוד החיים והאמונה, והוא דבר המתבהר עד־תומו, אם נמיר את הרבסט, במי שהסתתר בו ומאחוריו, ונסיר את לבושו־נכר ונשיב לו מהותו־מבית.

ובאחרונה, ולעת עתה דרך רמז בלבד על ענין נחשב – ב.קורצווייל הוא שהראה את הקשרים שבין "שירה" לבין "עד עולם" ונמשכו לו אחרים והוסיפו על כך, ואברהם באנד הוא שהראה כמין מעשה עושק, שהמספר עשה ב"שירה", שנטל פרק, שהיה משולב בו תחילה, ועשאו, כדמות הסיפור "קשרי קשרים", ענין לגופו. דברים אלה וכאלה מחייבים עקיבה נוספת, כדי לגלות כל מה שכרוך ב"שירה", ואולי יתבהר, בבהירות מספקת, מה שמדמדם בי כערפלה של השערה: "שירה" היתה מחושבת כחלק במסכת, ככל המשוער: טרילוגיה, שסופה הרחבה והעמקה של מה שנרמז ב"עידו ועינם" ושל מה שנרמז ב"עד עולם". והתעודה הגדולה הזאת הצריכה רוחב יריעה כדי מלוא־פריסה ופיתוח של שני עולמות עליונים או תחתונים כאחת, אולם מתוך שהמספר לא ראה סיכוי וסבר להקמת בנין גדול כזה, וביחוד משום שלא הספיק לבנות אמצעיתו, שענינה רוב גלגולי בשר ונפש, נטל אחריתו של הספר ועשאו צמד־סיפורים, שאפשרותם לעמוד לעצמם באה מתוך שהמספר הרחיק אוירם ואוירתם מרוחה ומנוסחה של "שירה" וקירבם לרוחו ולנוסחו של ספר המעשים.

נמצא כי לפנינו פרגמנטאריות טראגית בהרבה, מכפי ששיערתה הביקורת שלפנינו. מי יודע, אם מה שזכה סיפור יוסף של גיתה שלא נשלם, בא תומס מאן והשלימו, ומה שזכה קטע מתי-מדבר של יל'ג, שלא נשלם, בא ביאליק והשלימו, יזכה גם, אם בדור קרוב או רחוק, הפרגמנט הכביר הזה, שיחסו למה שעשוי היה שיתרקם הוא כיחס של פרוסת המוציא לפת שלימה.

[י'ג ניסן תשל"ד]